

УДК 811.161.2'374

І. О. Купіна

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ НАВЧАЛЬНИХ СЛОВНИКІВ

© Купіна І. О., 2018
<https://orsid.org/0000-003-3009-1604>

У статті йдеться про особливості сучасної лексикографії, яка перебуває на новому етапі розвитку. Висвітлено складники лексикографічної компетентності майбутніх фахівців. Розглянуто основні аспекти формування й розвитку лексикографічної компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі професійної підготовки.

Проаналізовано шляхи створення та застосування словників, що є одним із найдавніших видів діяльності, пов'язаних зі словом. Названо перші друковані лексикографічні праці. З'ясовано, що залежно від змісту матеріалу та способу його опрацювання всі словники поділяють на два типи: енциклопедичні та лінгвістичні (філологічні). Зазначено, що тип словника залежить від того, кому він адресований, а також, що є словники академічні, у яких представлена якнайповніша інформація про лексичну одиницю, і навчальні, мета останніх – навчити людину, яка опановує ту чи ту мову, правильно використовувати слово.

Досліджено, що сучасна лексикографія розвивається за двома основними напрямками. Перший полягає у створенні спеціалізованих словників, які б містили інформацію одного типу: правопис слова, його походження, лексичні значення, способи зв'язку слів у реченні. Другий передбачає створення комплексних словників, які б репрезентували якомога більше інформації про слово: не тільки тлумачили його значення, описували граматичні характеристики, правила вимови та написання, а й аргументували особливості використання в різних стилях, словотвірні можливості.

Зазначено, що навчальне призначення словників ураховувалося з самого початку існування словникарства, а навчальна лексикографія, як окрема галузь, виникла лише в середині ХХ століття, коли було сформульовано її теоретичні засади й вимоги до укладання словників, тому під час вивчення курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням) однією з необхідних умов підготовки майбутніх педагогів є формування професійних компетентностей, зокрема вміння працювати зі словниками для вирішення лінгвістичних завдань.

Ключові слова: *принципи словникарства; сучасна лексикографія; лексикографічні джерела, типи словників; мовознавчі науки; компетентність; засоби; учитель початкових класів.*

Купіна І. А. Учебные словари как основа формирования лексикографической компетентности будущих педагогов

В статье говорится об особенностях современной лексикографии, которая находится на новом этапе развития. Показаны составляющие лексикографической компетентности будущего специалиста. Рассмотрены основные аспекты формирования и развития лексикографической компетентности будущего учителя начальной школы в процессе профессиональной подготовки.

Проанализированы этапы создания и применения словарей, которые являются одними из древнейших видов деятельности, связанных со словом. Названы первые печатные лексикографические работы. Установлено, что в зависимости от содержания и способа его обработки все словари разделяют на два типа: энциклопедические и лингвистические (филологические). Определено, что тип словаря зависит от того, кому он адресован. Есть словари академические, в которых представлена наиболее полная информация о лексической единице, и учебные, обучающие человека, который овладевает тем или иным языком, правильно использовать слово.

Исследовано, что современная лексикография развивается по двум основным направлениям. Первый заключается в создании специализированных словарей, содержащих информацию одного типа: правописание слова, его происхождение, лексические значения, способы связи слов в предложении. Второй предусматривает создание комплексных словарей, которые будут представлять больше информации о слове: не только толкуют его значение, описывают грамматические характеристики, правила произношения и написания, но и аргументируют особенности использования в различных стилях, словообразовательные возможности.

Отмечено, что учебное назначение словарей учитывалось с самого начала существования лексикографии, а учебная лексикография, как отдельная отрасль, возникла лишь в середине XX века, когда были сформулированы ее теоретические основы и требования к созданию словарей, поэтому при изучении курса «Украинский язык (по профессиональному направлению) одним из необходимых условий подготовки будущих педагогов является формирование профессиональных компетенций, в частности умение работать со словарями для решения лингвистических задач.

Ключевые слова: принципы лексикографии; современная лексикография; лексикографические источники; типы словарей; языковедческие науки; компетентность; способы; учитель начальных классов.

Kupina I. O. Educational dictionaries as the basis for the formation of lexicographic competence of future teachers

The article deals with the features of modern lexicography, which is at a new stage of development. The stages of the creation and use of dictionaries, which is one of the most ancient activities related to the word, are analyzed. The first printed

lexicographic works are named. It has been found out that depending on the content of the material and the method of its processing, all dictionaries are divided into two types: encyclopedic and linguistic (philological). The type of dictionary depends on who it is addressed to. There are academic dictionaries, which present the most complete information about the lexical unit, and the training, aimed at teaching a person who is mastering a particular language, correctly use the word. There are also dictionaries for wide use and dictionaries, directories addressed to representatives of a particular profession. Theoretical lexicography describes the general theory of the creation of dictionaries: the principles of selection and placement of lexical material, the structure of the vocabulary article, types of vocabulary values and correlation of various types of information about the word. Practical lexicography, which provides language training, description and normalization, arose because of the need to explain unfamiliar or obscure words that were written in the form of interpretations by the author like marginal notes or directly in the text of the manuscript.

It is investigated that modern lexicography develops in two main directions. The first is to create specialized dictionaries that would contain information of the same type: the spelling of the word, its origin, lexical meanings, ways of linking the words in the sentence. The second involves the creation of complex dictionaries that would represent as much information as possible about the word: not only interpreted its meaning, described the grammatical characteristics, rules of pronunciation and spelling, but also argued the peculiarities of use in different styles, word-formation opportunities.

It is mentioned that the educational purpose of dictionaries was taken into account from the very beginning of the existence of vocabulary; educational lexicography, as a separate branch, arose only in the middle of the twentieth century, when it was formulated its theoretical foundations and requirements for the conclusion of educational dictionaries, therefore, during the study of the course «Ukrainian language (for professional orientation)» one of the necessary conditions for the training of future teachers is the formation of professional competencies, in particular the ability to work with dictionaries to solve linguistic problems.

Key words: *principles of vocabulary; modern lexicography; lexicographic sources, types of dictionaries; linguistics science; competence; ways; primary school teacher.*

Постановка проблеми. Проблема підготовки висококваліфікованих компетентних фахівців актуальна у всіх царинах суспільного життя, зокрема в освіті. У реалізації цього завдання провідна роль відведена педагогам, які покликані забезпечувати розвиток інтелекту студентів, формувати національну свідомість, долучати їх до цінностей українського доробку, стимулювати прагнення до саморозвитку та самовдосконалення, виховувати молоде покоління активних випускників ЗВО.

Під час вивчення курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» однією з необхідних умов підготовки майбутніх учителів початкових класів є формування професійних компетентностей, що проявляється в прагненні студентів оволодіти понятійно-термінологічним апаратом предметної галузі знань, вивчити дисципліни, орієнтовані на їхню фахову діяльність, умінні працювати зі словниками для вирішення лінгвістичних завдань і педагогічних ситуацій.

Сучасна лексикографія перебуває на новому етапі розвитку. Комп'ютерні, комунікаційні, мультимедійні технології дозволяють створювати лексикографічні джерела нової генерації. Студенти зазвичай недостатньо ознайомлені з основними проблемами лексикографії, що має не тільки теоретичне, а й практичне значення для формування лексикографічної компетентності майбутніх учителів початкових класів як одного з найважливіших складників професійно-педагогічної діяльності, тому це питання на сьогодні є нагальним і вимагає вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча навчальне призначення словників ураховувалося з самого початку існування словникарства, навчальна лексикографія, як окрема галузь, виникла лише в середині ХХ століття, коли було сформульовано її теоретичні засади й вимоги до укладання словників.

Основні завдання й проблеми лексикографії здавна були в полі зору науковців, про що свідчать ґрунтовні напрацювання Ю. Апресяна, В. Виноградова, Б. Городецького, Б. Грінченка, О. Демської-Кульчинської, Є. Карпіловської, В. Морковкіна, В. Німчука, Л. Паламарчука, Л. Щерби та ін.

Теоретичним питанням лексикографії присвячені праці сучасних мовознавців, зокрема В. Білоноженко, І. Вихованця, Є. Карпіловської, Л. Полюги, Ю. Прадіда, Л. Ставицької, В. Ужченка та ін.

Наукові засади фахової підготовки вчителя початкових класів закладені в студіях таких сучасних науковців, як В. Гриньова, Т. Довженко, Л. Ткаченко, Л. Філатова, І. Цєпова та ін.

Мета розвідки – представити шляхи формування лексикографічної компетентності майбутніх учителів початкових класів, що є важливим упродовж усього терміну навчання у ЗВО, зокрема під час вивчення дисциплін філологічного циклу.

Основний виклад матеріалу. Загальновідомо, що лексикографія досліджує й висвітлює теорію та практику укладання словників, а також слугує провідним детермінантом лінгводидактичної підготовки майбутніх фахівців, зокрема вчителів початкових класів.

Ми розглядаємо лексикографічну компетентність майбутнього вчителя початкових класів як професійно значущу характеристику фахівця, складниками якої є теоретичні знання з лексикографії як царини мовознавства, уміння використовувати лексичні одиниці та терміни в педагогічному мовленні відповідно до комунікативної ситуації, дотримання лексичних та граматичних норм сучасної української літературної мови з урахуванням постійних змін та трансформацій, лексичне багатство мовлення, наявність індивідуально-фахового потенціалу, що виявляється в умінні добирати лексеми з урахуванням типологічних характеристик, умінні адаптувати навчальний матеріал насамперед через добір синонімів, розвивати мовне чуття, усвідомлене використання потенціалу та естетичності лексичних одиниць, створення електронних словників для вчителів початкових класів.

Проаналізуємо шляхи формування лексикографічної компетентності студентів факультету початкового навчання. У процесі опрацювання курсів «Українська мова за професійним спрямуванням» та «Сучасна українська мова» вивчається модуль «Українська лексикографія. Словники в професійному спілкуванні», який є важливим для подальшої професійної діяльності. Оскільки недостатня лексикографічна компетентність призводить до комунікативних невдач, що виявляються в нездатності трансформувати в межах спілкування звичайний обсяг педагогічної термінології, у неволодінні лексикою на позначення сучасних методів і прийомів навчання.

Під час вивчення модулю студенти з'ясовують, що лексикографія (гр. *lexicon* – словник і *grapho* – пишу) – це наука (розділ мовознавства), яка займається вивченням способів і методів укладання словників. Це також сукупність словників певної мови або галузі знань. Відповідно розрізняють *практичну й теоретичну* лексикографію [1, с. 83].

Сьогодення динамічне, інформаційно насичене, орієнтоване на визнання європейською спільнотою, тому словникова форма подання матеріалу, як зручна для оперативного отримання необхідних відомостей, усе більше популяризується. Сучасна лексикографія розвивається за двома основними

напрямами. Перший полягає у створенні спеціалізованих словників, які б містили інформацію одного типу: правопис слова, його походження, лексичні значення, способи зв'язку слів у реченні. Другий передбачає створення комплексних словників, які б репрезентували якомога більше інформації про слово: не тільки тлумачили його значення, описували граматичні характеристики, правила вимови та написання, а й аргументували особливості використання в різних стилях, словотвірні можливості. З метою формування методичної компетентності майбутні учителі початкових класів навчаються працювати зі словником, як з книгою, у якій у певному порядку (алфавітному, гніздовому чи тематичному) подано слова якоїсь мови (з тлумаченням, перекладом іншою мовою і т.п.) [1, с. 161]. Словники бувають короткі (до 30000 слів), середні (70000 – 80000 слів) і повні (понад 80 000 слів).

Словникова стаття містить визначення та інформацію про:

- належність слова до певного граматичного класу й відповідні характеристики;
- словотвірний потенціал слова та його зв'язки з іншими граматичними класами;
- приналежність слова до певної низки лексичних одиниць, близьких (а іноді й однакових) за значенням.

Основними критеріями у створенні словника є його обсяг, доцільний спосіб подання словникового матеріалу, швидкий і зручний пошук потрібного слова. Є значна кількість словників, які відрізняються за змістом описуваного лексичного матеріалу та способом його репрезентації (енциклопедичні, лінгвістичні), часовими межами (історичні, сучасні), обсягом (словники-мінімуми, тезауруси), колом користувачів і сферою застосування (для широкого загалу чи для фахівців певної галузі знань), підходами до опрацювання словникового матеріалу (алфавітні, ілюстративні) та ін.

Створення та застосування словників є одним із найдавніших видів діяльності, пов'язаних зі словом. Як свідчать пам'ятки культури Давнього Шумеру (приблизно XXV ст. до н. е.), уже тоді люди, намагаючись пояснити значення певних лексичних одиниць, складали їх списки.

У східних слов'ян рукописні словники (так звані глосарії), у яких тлумачився зміст невідомих чи малозрозумілих найменувань (глос), були ще в XIII ст. Саме вони вважалися першими й найдавнішими словниковими працями

й проіснували до другої половини XVI ст. Найстаріший глосарій кількістю в 174 глоси знайдено в Кормчій книзі (1282), а в Пересопницькому Євангелії (1556 – 1561) налічується близько 200 глос, які були матеріалом для перших давньоукраїнських словників.

Першими друкованими лексикографічними працями в Україні стали церковнослов'янський «Лексис» Лаврентія Зизанія (1596) і «Лексикон словенороський» Памви Беринди (1627).

Надзвичайно важливим для історії української науки й культури, зокрема лексикографії, є створення «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка (1907 – 1909), який налічує близько 68000 слів. Особливістю цієї праці є те, що словник водночас і тлумачний, і перекладний. Реєстрові слова та ілюстрації в ньому подані українською мовою. Матеріал словника тривалий час збирали відомі українські науковці, письменники, культурні та громадські діячі, але систематизував його, відредагував і доповнив саме Б. Грінченко. Він став словником живої української мови й досі не втратив свого значення як поцінований документ з історії та діалектології. Словник охоплює етнографічні записи та літературні твори 1798-1870 рр. і є одним із найкращих у слов'янській лексикології.

Тип словника залежить від того, кому він адресований. Є словники академічні, у яких представлена якнайповніша інформація про лексичну одиницю, і навчальні, що мають на меті навчити людину, яка опановує ту чи ту мову, правильно використовувати слово. Є також словники для широкого використання і словники-довідники, адресовані представникам певної професії.

Залежно від змісту матеріалу та способу його опрацювання всі словники поділяють на два типи: енциклопедичні та лінгвістичні (філологічні).

Об'єктом вивчення в енциклопедичних словниках є поняття. Вони стисло характеризують предмети, явища, історичні події, видатних діячів політики, культури й історії, відомих науковців. Енциклопедичні словники містять здебільшого тільки іменники та субстантивовані словосполучення, не пропонують власне мовних ознак реєстрових слів, пояснюють як загальні, так і власні назви.

За характером репрезентованого матеріалу енциклопедичні словники поділяють на загальні та спеціальні (галузеві, тематичні). Загальні розраховані на подання якнайширшої інформації (енциклопедія, енциклопедичний словник,

словник), а спеціальні систематизують знання певної галузі науки, техніки, мистецтва, культури. Вони подають стислі відомості про предмети, явища, події з найрізноманітніших галузей, розповідають про видатних діячів історії, науки, культури. Для конкретизації словникової статті укладачі часто пропонують таблиці, схеми, карти, діаграми, репродукції, малюнки, світлини.

Об'єктом опису лінгвістичних (філологічних) словників є винятково слово, яке розглядається в одному чи кількох аспектах. Вони представляють найменування предметів, осіб, явищ, процесів, дій, ознак, кількості, тлумачать різні типи слів, їхню будову, походження, граматичні та стилістичні ознаки, особливості функціонування в тексті. Лінгвістичні (філологічні) словники є одномовними, двомовними й багатомовними.

Тлумачний словник дає змогу дізнатися, що засобами рідної мови розкривається (витлумачується) значення слова, пояснюються граматичні та стилістичні характеристики, пропонуються типові словосполучення (речення) й фразеологічні звороти, зазначається, де воно вживається у відповідному лексичному значенні. Прикладом є перший в історії нашої держави одинадцятитомний тлумачний «Словник української мови» (СУМ-11), виданий у 1970-1980 роках на українськомовному матеріалі літератури від часів І. Котляревського до 1980 року (134058 слів). В укладанні словника брав участь великий колектив науковців-філологів під керівництвом академіка Івана Білодіда. Після більшості тлумачень у ньому наведено реальні приклади вживання слова, що ілюструють його відповідне значення. Незважаючи на обов'язкову, на час виходу словника, політичну заангажованість, СУМ-11 є цінним надбанням української лексикографії, на якому базуються сучасні українські тлумачні словники, зокрема «Великий тлумачний словник сучасної української мови» та оновлений «Словник української мови у 20 томах», видання якого в 2010 році розпочала Академія наук України.

За допомогою етимологічного словника студенти з'ясовують походження та генетичні зв'язки слів сучасної української мови (етимологія): розкривають первинне значення і, якщо це можливо, внутрішню форму (ознака, закладена в основу номінації), відомості про походження звукового складу основ (коренів) слів, успадкованих із праслов'янської мови, і про розвиток їхнього значення (значень), починаючи з найдавнішого реконструйованого стану; відомості про

джерела й шляхи запозичення зі стислою етимологічною характеристикою відповідного слова в мові, що було початковим джерелом.

Словник іншомовних слів спонукує майбутніх учителів початкових класів відшукати пояснення часто вживаних чужомовних слів і термінів, що ввійшли до лексичного складу української літературної мови, з указівкою на джерело їхнього походження і якомога точнішим перекладом.

Історичний словник – це різновид тлумачного словника, у якому, за даними писемних пам'яток, подаються й тлумачаться слова на позначення реалій певної історичної доби, наводяться ілюстрації, що є актуальним для майбутніх педагогів.

Особливо глибоко вивчаються орфографічні словники, що презентують нормативне написання слів та їхніх граматичних форм відповідно до чинного правопису. Наприклад, «Український орфографічний словник» за редакцією В. М. Русанівського (близько 165000 слів), створений на основі 4-го видання «Українського правопису» (1993), відображає сучасний стан розвитку всіх сфер літературної мови, ураховуючи найновіші запозичення. Під час формування лексикографічної компетентності ми проводимо практикуми, на яких проходить опрацювання різних видів словників, наприклад:

- орфоепічний словник, у якому (часто в транскрипції) подаються слова або їхні частини, відображаються зміни звуків у певних фонетичних умовах, правильна вимова, нормативний наголос, сприяє розвитку комунікативних умінь і навичок;

- у перекладному словнику до реєстрованого слова добирається відповідник іншої мови й це дає змогу виявити ступінь збігу лінгвістичних фактів і визначити спільне та відмінне в навчальному матеріалі на різних рівнях.

- словник синонімів – словник, у якому представлено ряд синонімів, що групуються навколо стрижневих слів, розташованих в алфавітному порядку, допоможе майбутнім учителям початкових класів збагатити словниковий запас засобами синонімії.

- словник паронімів допомагає студентам практично засвоїти відтінки значення, особливості вживання та функціонування у відповідному контексті близьких за звучанням слів-паронімів.

- у словнику фразеологізмів зібрано фразеологічні одиниці та їхні можливі семантичні варіанти, пояснено значення, особливості вживання й походження; дає змогу сформувати активний словник студентів, бо ґрунтовне вивчення зазначених одиниць є вкрай необхідним, оскільки розширює світогляд та сприяє національному вихованню.

- у термінологічному словнику подано систему термінів певної фахової галузі. Виконуючи навчальну, довідкову й систематизувальну функції, термінологічні словники репрезентують склад, семантику термінів відповідної науково-виробничої сфери, модель структурної організації, удосконалюють і розширюють мовну компетенцію широких кіл фахівців, зумовлюють оновлення галузевих терміносистем, сприяють вивченню системних зв'язків у термінології педагогіки.

Одним із дієвих шляхів формування лексикографічної компетентності студентів є створення власних словників (Словничок учителя початкових класів, Тлумачний словничок для молодших школярів, Орфографічний словник для учнів початкової школи тощо), що дає змогу на практиці закріпити принципи створення словників та алгоритми роботи з різними видами їх.

Висновки. Отже, формування лексикографічної компетентності майбутніх учителів є одним із провідних завдань професійної підготовки. В умовах української євроінтеграції, реформи освіти, лексикографічного буму необхідні орієнтири, що дають змогу, не тільки фахівцям у галузі лінгвістики, швидко отримати точну відповідь на питання, а випускникам ЗВО, зокрема майбутнім учителям початкових класів, сформувати лексикографічну компетентність, яка систематизує самостійну діяльність, ураховуючи їхні професійні запити.

Література

1. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів/ за ред. С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. К. : Либідь, 2001. 224 с.

References

1. Ukrainian language. Short glossary of linguistic terms/ ed. S. Ya. Yermolenko, S. P. Vybyk, O. H. Todor. K. : Lybid, 2001. 224 s.